

Atalar sözlərində fitonimlərin lingvistik funksiyaları

*Sədaqət Həsənova*¹

XÜLASƏ

Məqalədə atalar sözlərində fitonimlərin (bitki adlarının) işlənmə xüsusiyyətləri, onların semantik, struktur və funksional aspektləri lingvistik baxımdan araşdırılır. Fitonimlərin dilin leksik-semantik sistemində xüsusi yer tutan vahidlər kimi xalq müdrikiyinin daşıyıcısı olan atalar sözlərində işlənməsi dilin tarixi, mədəni və idraki təcrübəsini əks etdirir. Tədqiqatın məqsədi fitonimlərin atalar sözlərində daşdığı semantik yükü, yaratdığı obrazlılığı, məcazi-simvolik komponentlər vasitəsilə kodlaşdırdığı sosial və etik dəyərləri müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə ilkin olaraq fitonimlərin etnolingvistik mahiyyəti nəzərdən keçirilir. Təbiətə, kənd təsərrüfatına və gündəlik yaşayış təcrübəsinə bağlı olan bu vahidlər xalqın dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Atalar sözlərində onlar həm real botanik obyekt, həm də simvolik-məcəzi məna daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məsələn, “ağac”, “gül”, “buğda”, “arpa”, “üzüm”, “çinar” kimi fitonimlər bir tərəfdən konkret məna ifadə etsələr də, digər tərəfdən zəhmət, məhsuldarlıq, səbir, gözəllik, dayanıqlıq və köklülük kimi mücərrəd anlayışları metaforik şəkildə təcəssüm etdirirlər. “Bir gül ilə yaz olmaz” atalar sözündə kollektiv fəaliyyətin zəruriliyi, ənənəvi cəmiyyətlərdə birlik və əməkdaşlıq üzərində qurulmuş həyat fəlsəfəsi əks olunur. Araşdırmada fitonimlərin dilin obrazlılıq potensialını gücləndirdiyi, bitkilərin xüsusiyyətləri, məhsuldarlığı və ya faydalılığı əsasında insan xarakteri, davranışı və ictimai münasibətlər barədə müdrik mülahizələrin irəli sürülməsində mühüm rol oynadığı təsdiq edilir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, xalq, atalar sözləri, məna, fitonim

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərib: 19.02.2026

Qəbul edilib: 08.05.2026

¹Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim, Naxçıvan Dövlət Universiteti. Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

The Linguistic Essence of the Use of Phytonyms in Proverbs

Sadagat Hasanova¹

ABSTRACT

This article examines the use of phytonyms (plant names) in proverbs from a linguistic perspective, focusing on their semantic, structural, and functional features. Phytonyms occupy a significant place in the lexical-semantic system of language, and their presence in proverbs bearers of collective wisdom reflects the historical, cultural, and cognitive experiences of a community. The aim of the study is to determine the semantic load carried by phytonyms in proverbs, to identify the mechanisms through which they create imagery, and to reveal the social and ethical values encoded through metaphorical and symbolic components. The article first discusses the ethnolinguistic nature of phytonyms. Since phytonyms are often associated with nature, agriculture, and everyday life practices, they play an important role in shaping the worldview of a people. In proverbs, they function both as real botanical entities and as carriers of symbolic-metaphorical meanings. For instance, phytonyms such as “tree,” “rose,” “wheat,” “barley,” “grape,” and “plane tree” denote direct referential meanings on the one hand, while on the other, they metaphorically embody abstract concepts such as labor, productivity, patience, beauty, resilience, and rootedness. The proverb “One flower does not bring spring” reflects, at a deeper level, the importance of collectivity and collective effort, representing the life philosophy of traditional societies built upon unity and cooperation. The study confirms that phytonyms enhance the figurative potential of language, and that the characteristics, productivity, or usefulness of plants serve as a basis for wise reflections on human character, behavior, and social relations.

KEYWORDS

language, folk, proverbs, meaning, phytonym

ARTICLE HISTORY

Received: 19.02.2026

Accepted: 08.05.2026

¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Honored Teacher, Nakhchivan State University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229> | sedagethesenova@gmail.com

Giriş

Atalar sözləri xalqın mədəni yaddaşının, məişət təcrübəsinin və tarixi düşüncə tərzinin dil vasitəsilə ifadə olunan maraqlı formalarından biridir. Bu janrda işlədilən leksik vahidlər arasında fitonimlər (bitki adları) özünəməxsus yer tutur. Bitki adları real həyat müşahidələrinə əsaslanan və dərin məcazi mənalar daşıyan semantik vahidlərdir. Onların atalar sözlərində geniş şəkildə istifadə olunması təsadüfi deyil, çünki ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətində təbiət və bitkiçilik həm iqtisadi, həm də mədəni həyatın əsas tərkib hissələrindən biri olmuşdur. Bu səbəbdən fitonimlərlə formalaşmış atalar sözləri xalqın tərəqqi, əmək, gözəllik, səbir, məhsuldarlıq və birlik kimi mənəvi dəyərlərə münasibətini bədii-lingvistik şəkildə əks etdirir. Fitonimlərin atalar sözlərində işlənməsinin semantik, struktur və etnolingvistik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçilik elmində aktual məsələlərdən biridir.

Aktuallıq

Dilçilikdə leksik-semantik vahidlərin xalqın mədəni yaddaşını və dünyagörüşünü necə əks etdirməsi müasir tədqiqatların əsas istiqamətlərindən biridir. Fitonimlər xalq müdrikliyinin ən sabit formalarından olan atalar sözlərində dilin tarixi köklərini, etnomədəni dəyərlərini və konseptual sistemini üzə çıxaran mühüm göstəricilərdir. Onlar yalnız bitki adlarını ifadə edən leksik-qrammatik vahidlər deyil, eyni zamanda metaforik strukturların, simvolik məna qatlarının və milli-mədəni kodların daşıyıcılarıdır. Müasir etnolingvistika və frazeologiya tədqiqatları kontekstində fitonimlərin atalar sözlərindəki funksiyalarının araşdırılması həm lingvistik, həm də mədəni-semiotik baxımdan aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan fitonimlərin atalar sözlərində müxtəlif semantik və funksional çalarlarla çıxış etməsinin öyrənilməsi dilin obrazlılıq imkanlarının genişliyini göstərir və Azərbaycan xalqının təbiətə münasibətini, əmək mədəniyyətini və sosial dəyərlər sistemini daha dərindən anlamağa imkan yaradır.

Metodlar

Tədqiqatın materialını Azərbaycan atalar sözlərinin müxtəlif nəşr variantları təşkil edir. Araşdırmada fitonimlərin əsas və məcazi mənalarının atalar sözlərinin strukturunda yerinə yetirdiyi funksiyanın müəyyənləşdirilməsində leksik-semantik analiz, fitonimlərin xalqın dünyagörüşü, təsərrüfat həyatı və mədəni simvolikası ilə əlaqələndirilməsində isə etnolingvistik yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodların sintezi fitonimlərin həm dil sistemindəki mövqeyinin, həm də onların mədəni-semiotik mahiyyətinin kompleks şəkildə araşdırılmasına imkan verir.

Nəticələr

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, fitonimlər atalar sözlərinin semantik tutumunu zənginləşdirən, onların ifadə gücünü və təsir imkanlarını artıran əsas komponentlərdən biri kimi çoxşaxəli linqvistik və mədəni funksiyalar yerinə yetirir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fitonimlər atalar sözlərində ilk növbədə simvolik-semantik funksiya daşıyır. Ağac, çiçək, meyvə və digər bitki adları xalq təfəkküründə formalaşmış mücərrəd anlayışları (zəhmət, səbir, məhsuldarlıq, mənəvi saflıq ideyaları) konkret obrazlarla ifadə edərək atalar sözlərinin mənasını dərinləşdirir.

Araşdırma göstərir ki, fitonimlər didaktik funksiyayı da yerinə yetirir və onların vasitəsilə insan davranışları, əxlaqi keyfiyyətlər və sosial münasibətlər müsbət və ya mənfi baxımdan dəyərləndirilir.

Tədqiqat işində bitkilərin təbii xüsusiyyətləri ilə insan xarakteri arasında paralellər aparılmış, xalq müdrikliyi ümumiləşdirilmiş nəticə şəklində təqdim olunmuş, fitonimlərin atalar sözlərində ekspressiv-emosional funksiya daşdığı müəyyən edilmişdir. Bitki adlarının obrazlı istifadəsi fikrin təsir gücünü artırır, emosional çalarlar yaradır və ünsiyyət prosesində pragmatik məqsədlərin reallaşmasına xidmət edir. Bu xüsusiyyət atalar sözlərinin həm bədii-estetik, həm də kommunikativ dəyərini artırır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, fitonimlər atalar sözlərində koqnitiv funksiya yerinə yetirərək xalqın dünyagörüşünü, təbiətə münasibətini və ekoloji düşüncə tərzini əks etdirir. Bitkilərlə bağlı müşahidələr əsasında formalaşmış biliklər ümumiləşdirilərək dil vahidi səviyyəsində sabitləşdirilir və nəsiləndən nəsilə ötürülür.

Beləliklə, fitonimlər atalar sözlərinin dil strukturunda mühüm yer tutur və bir sıra linqvistik-mədəni funksiyaların reallaşmasında fəal iştirak edir. Bu nəticələr fitonimlərin paremioloji sistemdəki mövqeyinin daha dərinəndən öyrənilməsi üçün geniş perspektivlər açır və onların onomastik, etnolinqvistik və koqnitiv dilçilik baxımından əhəmiyyətli elmi dəyərə malik olduğunu təsdiqləyir.

Müzakirə

Dünya dilçiliyində etnolinqvistika, botanika və frazeologiyaya dair əsərlərdə fitonimlər haqqında tədqiqatlardan bəhs edilmiş, bitki adlarının simvolik və mifoloji aspektləri aydınlaşdırılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində isə fitonimlərdən leksikoqrafik tədqiqatlarda, frazeoloji lüğətlərdə və folklorşünaslığa aid əsərlərdə bəhs edilir.

Fitonimlərin Azərbaycan dilinin leksik sistemində özünəməxsus yeri və funksiyası vardır. Nitq vahidlərinin mədəni irsi, dünyagörüşü və təsərrüfat həyatını əks etdirən ən qədim leksik təbəqələrindən biri kimi fitonimlərə aid tədqiqatlarda bitki adları ilə bağlı bəzi məsələlər öyrənilsə də, hərtərəfli linqvistik araşdırmalar məhdud olaraq qalır. Terminoloji

baxımdan bitki adlarını onomastikanın bir bölməsi olan *fitonomiya* öyrənir. Fitonimlərə yabanı və mədəni bitkilər, meyvə və tərəvəzlər, dərman və bəzək bitkiləri daxildir.

Fitonimlərin məcazi və ya simvolik xüsusiyyətə malik olması daha çox atalar sözlərində özünü göstərir. Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin leksikası tarixi, milli-mənəvi və etnomədəni dəyərləri qiymətli sərvət kimi qoruyub saxlamaq baxımından diqqəti cəlb edir. “Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə öz əksini tapır” (Axundov, 1979). “Hər hansı bir dilin zənginliyi ilk növbədə onun lüğət tərkibinin zənginliyi əsasında müəyyənləşir” (Əlizadə, 2021).

Atalar sözləri bitki adlarının dildə mədəni və emosional simvol kimi fəaliyyətini ortaya qoyur. Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik, mənaca zəngin sözlərdən təşkil olunan lüğət tərkibində bitki adlarını əks etdirən leksik-qrammatik vahidlər özünəməxsus lingvistik mövqeyi və çoxsaylı funksiyaları ilə seçilir. Dilin leksik tərkibinin bu layı, bir tərəfdən, semantik zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. “Bitki adları bir millətin təbiətə baxış tərzini və həyatı qavrama formasını ifadə edir. Bitki adlarının türk dillərində önəmli yer tutmasına səbəb isə insanın təbiətlə iç-içə yaşaması və qədim zamanlardan əkinçiliklə, heyvandarlıqla məşğul olmasıdır” (Ağayeva, 2017).

Türk xalqları tarixində ilk dəfə bitki adlarından bəhs edən Mahmud Kaşqarlının (XI əsr) bu sahədə qeydə aldığı sözlər müəyyən fonetik dəyişmələrlə müasir dövrdə də öz əksini tapır. “İnsanlar ictimai varlıq kimi formalaşmağa və danışmağa başladıkları vaxtdan öz aralarında bir-birinə, yaşadıkları obyektlərə, ovladıkları və əhliləşdirməyə başladıkları heyvan və quşlara, təbii-ilahi qüvvələrə, ərzaq üçün istifadə etdikləri bitki və meyvələrə və s. adlar vermişlər. Onların həyat və təbiət haqqındakı bilik dairələri genişləndikcə, adlar da çoxalırdı” (Adilov, Paşayev, 2019, s. 3).

Azərbaycan dilinin ümumi leksikasından başqa, atalar sözlərinin də lüğət tərkibində çox sayda bitki adları ilə qarşılaşırıq. Müxtəlif atalar sözləri arasında tərkibində bitki adları olanlar və ya bitki mənşəlilər *fitonimik* atalar sözləri kimi tanınır. Belə atalar sözləri bədii üslubda daha çox işlənir. “Dilin leksik vahidlərinin reallaşdığı ən əhəmiyyətli kontekstlərdən biri də bədii ədəbiyyatdır (Dorskocilova, 2014, s. 32).

Araşdırmalarda bəzən fitonimlər “nadir hallarda təsadüf olunan bitki adları” hesab edilir (Həsənova, 2018, s. 21). Lakin tədqiqatların çoxu fitonimlərin dildə aktivliyini təsdiq edir: “Bitki adları hər bir dildə mürəkkəb sistem təşkil edir” (Rüstəmov, 2023, s. 191). Fitonimlər onomastikada adların maraqlı bir qrupunu təşkil edir və əsasən nominativ xarakter daşıyır. Lakin atalar sözlərinin tərkibindəki fitonimlər metaforik xüsusiyyətə malikdir. “Atalar sözləri zamanından, məkanından, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün dünya xalqlarının folklor yaradıcılığının ayrılmaz tərkib hissəsidir” (Rzasoy, 2013, s. 3). Atalar sözlərində nəsihətli, hikmətli fikirlər bir sıra hallarda bitki adlarından istifadə ilə təqdim olunur. Fitonimlər söz yaradıcılığında da geniş istifadə edilir. M. Çobanov “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” adlı araşdırmasında fitonimlərin insan adlarının yaranmasında

böyük rol oynadığını qeyd edir (Çobanov, 2017). Bunlar insanın yaradılışdan təbiətlə sıx təması göstərir. “Təbiəti öyrənməyən, bilməyən, onunla ünsiyyətə girməyi bacarmayan heç insanlarla da ünsiyyət, əlaqə qurmağı bacarmaz” (Xəlilov, 2019, s. 15).

Atalar sözləri xalqın dil, mədəni və fəlsəfi irsinin həyati elementləri, mənəvi mədəniyyət örnəkləridir. “Mənəvi mədəniyyət insan zəkasının yaratdığı, onun iç dünyasından xəbər verən, arzu və istəklərindən doğan maddi mədəniyyətlə kəskin sərhəd ayrılığı olmayan mədəniyyətdir” (Yəhyalı, 2022, s. 29). Zəngin semantik strukturlar arasında fitonim tərkibli atalar sözləri dərin simvolik dəyəri və insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirməsi ilə seçilir. Bu ifadələr təkcə praktik müdrikliyi çatdırmır, eyni zamanda ekoloji bilikləri, mədəni simvolizmi və dil yaradıcılığını qoruyur. Fitonimik atalar sözləri dil xüsusiyyətləri, metaforik strukturlar və sosial-mədəni funksiyalar baxımından zəngin mənbədir. Fitonimlər dilçilikdə bitki adlarını bildirən leksik vahidlərdir. Onlar təbiətə dair biliklərin, kənd təsərrüfatı təcrübəsinin və estetik dünyagörüşün izlərini yaşadır. “Bitkilərin müxtəlif sferalarda geniş miqyasda istifadə olunması, insan həyatında müstəsna bir rola malik olması ünsiyyət məqamında bu leksik vahidlərin tez-tez işlənməsinə gətirib çıxarır” (Babayeva, 2024, s. 119).

Dilçilik elmində ağaclar, otlar, gül-çiçəklər və meyvəli bitkilər fitonimlər qrupuna aid edilir. Onlar dilin onomastik sistemində aiddir. “Tarixi keçmişimizlə bu günümüz arasında mənəvi körpü yaradan, babalarımızın düşüncə mədəniyyətini qoruyub saxlayan onomastik vahidlərin öyrənilməsi dilin leksik sistemində xüsusi adların mövqeyi, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir” (Zeynalova, 2017, s. 148). Bəzi araşdırmalarda fitonim hər hansı bitkinin xüsusi adı hesab olunur (Məşədiyev, Seyidəliyev, 2005, s. 22). Fitonimlər nominativ, poetik, simvolik və s. funksiyalar daşıyır. “Bitki adları yaranma tarixinə, məzmununa, mövcud olduğu formasına görə müxtəliflik təşkil edir. Hər bir xalqın tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində bitki adlarına aid material zəngin fakt verə bilər. Çünki burada xalqın müəyyən dövrlə əlaqədar tarixinin, həyat və məişətinin, adət-ənənəsinin və yaşayış tərzinin izləri qalmaqdadır” (Ağayeva, 2017).

Atalar sözlərində bitki adları məcazi və simvolik mənə daşıyaraq, ictimai və etik münasibəti gücləndirir. Atalar sözlərinin məzmununda xalq təfəkkürünün təbiətlə bağlı metaforik düşüncəsini əks etdirən fitonimlər estetik və əxlaqi idealların simvolları kimi işlənir. Tərkibində fitonimlər olan atalar sözlərində bitki dünyası ilə əlaqə haqqında fikirlər əks olunur. Hələ qədim dövrlərdə “ictimai istehsal heyvanlırsız və bitkilərsiz qeyri-mümkün idi” (Şükürov, 1995, s. 147). Atalar sözlərindəki fitonimlər adi botanik terminlərdən əlavə mədəni, poetik vasitələr və fəlsəfi metaforalar kimi işlənir. Onların işlənmə tezliyi və müxtəlifliyi insan həyatı ilə təbii mühit arasında sıx əlaqəni bildirir. Atalar sözlərindəki fitonimlər müxtəlif dil funksiyalarını yerinə yetirərək xüsusi bitkilərin adlandırılmasını və simvolik xüsusiyyətlərlə əlaqələndirməsini, onlardan insan davranışı, əxlaqi tövsiyələr üçün metafor kimi istifadəni əsaslandırır. Məsələn:

Ağac bəndə arxadı, yaxşı oğul kəndə.
Ağac dibindən su içər.
Ağac əkənin ömrü uzun olar.
Ağac əyildi, sındı, igid əyildi, öldü.
Ağac kölgəsiz olmaz, insan sevgisiz.
Ağac körpə olanda qara yeldən qoruyarlar.
Ağac qurdundan, hasar xayından xərab olur.
Ağac qurur, dövrən dönür.
Ağac meyvəni dəyəmə qədər böyüdər
(Atalar sözü, 2013, s. 26).

Yuxarıdakı atalar sözlərində əsas məna ağacın timsalında insanların bir-birinə dəstək olması, möhkəmlik, soy-kökə bağlılıq, təbiətə düzgün münasibət, insan əməyinə dəyər verilməsi və s. kimi mənəvi hisslərin təbliğidir. Bu örnəklər dilin ekoloji şüuru necə mənimsədiyini və onu etik və fəlsəfi düşüncəyə bağladığını göstərir.

Bitkilər və onların mənalı dünyə xalqlarına və ölkələrə görə dəyişsə də, atalar sözlərində fitonimlərin istifadəsi universal bir hadisədir. Məsələn, palıd ağacının möhkəmlik və dözümlülük, tut ağacının bərəkət, sərv ağacının əzəmət ifadə etməsi onların simvolik xüsusiyyətini əsaslandırır. Azərbaycan dilində “ağac” komponentli atalar sözləri ilə tez-tez qarşılaşıq. Məsələn:

Ağac tutan baş yarandan çoxdu. Ağac yaş ikən əyilər. Ağac yeyən sığa xırmana gəlməz. Ağaca çıxan keçinin dala baxan oğlağı olar. Ağacı çox olan kəndin məzarı az olar. Ağacı kəsərsən, dibinə düşər. Ağacı qurd içindən yeyər. Ağacı uzun kəs, dəmiri gödək. Ağacın iki başı var. Ağacın yemişini ye, qabuğunu soyma. Ağacın yumşağını qurd yeyər. Ağaclı ağacını götürdü, suçlu suçunu başa düşsün. Ağaclı kəndi sel basmaz. Ağacın qurdu özündən törər (Atalar sözü, 2013, s. 27).

Bitkilərin ümumi adlarından başqa, onlara verilən xüsusi adlar da vardır. “İnsanların müxtəlif məfhumlara ad verərkən istifadə etdikləri vasitə və üsullar həm də onların həyat tərz, dünyagörüşü, baxış bucağı haqqında məlumat verir (Qurbanov, 2019, s. 9). Azərbaycan dilində kaktus növlərinin birinə məhz tikanlarına görə *qaynanadili*, sevilən üzüm növlərindən birinə *xanımbarmağı* adının verilməsi bu fikri təsdiq edir.

Tərkibində fitonimlər olan atalar sözləri poetik və ya ritorik vasitələrdən daha çox ekoloji müdriqliyin mənbəyi, mədəni kimliyin güzgüsü və əxlaqi tərbiyə vasitəsidir. “Bu nümunələrdən ünsiyyət zamanı hər hansı bir anlayışı daha dəqiq, daha canlı ifadə etmək üçün istifadə edilir” (Abdullayeva, 2022, s. 91). Fitonimik atalar sözləri dilin təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsinin formalaşma xüsusiyyətini təqdim edir. Ekoloji böhranın dərinləşdiyi bir zamanda bitki tərkibli ifadələrdən yenidən istifadə etmək təbiətə sonsuz sevginin tərənnümünü əks etdirir. Atalar sözləri didaktik, bədii və sosial funksiyalara malikdir. Onlar həm həyat dərsi verməklə, həm də poetik obrazlar yaratmaqla cəmiyyətin dünyaya baxışını

dəyişir. Fitonimik atalar sözlərinin qrammatik baxımdan araşdırılması maraqlı və orijinal elmi-nəzəri fikirlərin inkişafına kömək edir. Məcəzi məna baxımından xüsusilə zəngin olan atalar sözləri, həm də maraqlı qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Onların özünəməxsus sintaktik quruluşu və morfoloji xüsusiyyətləri mövcuddur. Fitonimik atalar sözlərinin ünsiyyət və estetik dəyərində qrammatik elementlərin iştirakı vacibdir. Atalar sözlərində əsas leksik element kimi istifadə olunan bitki adları onların qrammatik quruluşuna da təsir göstərir. Bitki mənşəli atalar sözlərinin qrammatik quruluşunun aydınlığı onların yadda qalanlığını və təsirini artıran sintaktik və morfoloji vasitələri açmağa kömək edir. İsimlərin leksik şəkilçilərlə işlənməsi (gül-güllük) ifadənin semantik yükünü zənginləşdirir. Bitki adları çox vaxt mürəkkəb isimlərin və ya sifət konstruksiyalarının tərkib hissəsi kimi işlənir.

Fitonim tərkibli atalar sözlərinin sintaksisi də maraqlıdır. Azərbaycan xalqının bitki mənşəli atalar sözlərində söz sıralaması bir çox türk dillərinin tipik strukturuna uyğun gəlir. Onlarda, adətən, dəyişməyən söz sırası bədii üslubda məqsəddən asılı olaraq dəyişdirilə bilər. Atalar sözlərinin ünsiyyət gücünü artırmaq üçün müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə edilir. Bitki mənşəli atalar sözləri mənaca zəngin olmaqla yanaşı, həm də aydınlığı, ritmi və didaktik funksiyasını artıran qrammatik quruluşa malikdir. Qrammatik xüsusiyyətlər, sintaktik nümunələr onlar haqqında təsəvvürü genişləndirir. Araşdırmaların birində Azərbaycan dilinin müxtəlif lüğətlərindən alınmış qrammatik tərkibinə görə ismi birləşmə formasında olan doxsana yaxın fitonim tədqiq edilmişdir (Abasova, 2018). Fitonimik atalar sözləri dilin qrammatik strukturlarını da aydın şəkildə üzə çıxarır. Araşdırma göstərir ki, fitonimik atalar sözləri qrammatik baxımdan sabit və stereotipik quruluşa malik olmaqla yanaşı, müxtəlif qrammatik kateqoriyaların təzahürünə imkan verir. Fitonimik atalar sözlərində ən çox işlənən qrammatik kateqoriya isimdir. Fitonimlər, əsasən, isim kimi təqdim olunur:

Bağ olmayan yerdə böyürtkən bitər.
Bağban tələsər, armud vaxtında yetişər.
Bağban bir gül üçün min xara xidmətkar olar
(Atalar sözü, 2013, s. 64).

Bu atalar sözlərindəki “böyürtkən”, “gül”, “armud” fitonimləri isimdir və adlıq halda işlənən isimlərdir. Atalar sözlərinin tərkibində fitonimlərin ismin müxtəlif qrammatik hallarında işlənməsinə də rast gəlirik:

Bağda gülə baxarlar
(Atalar sözü, 2013, s. 65).
Bal verən çiçəyi arı tanıyar
(Atalar sözü, 2013, s. 66).

Bəzi hallarda fitonimlər sıfətlərlə birləşərək təsviri gücləndirir:

Bar gətirən ağaca balta çalmazlar.
Bar verən ağaca daş atmazlar.
Bar verməyən ağacı kəsərlər.
Barlı ağacın başına dolanarlar.
Barsız ağac mərifətsiz adamdır.
Barsız bağ qarsız dağ kimidir

(Atalar sözü, 2013, s. 68).

Bu örnəklərdə “ağac” və “bağ” ifadələrindən əvvəl gələn söz və söz birləşmələri həmin fitonimləri təyin edərək onlar haqqındakı təsəvvürü genişləndirir.

Atalar sözləri sadə, lakin mənaca dərin qrammatik modellər üzərində qurulur və dilin funksional imkanlarını dolğun şəkildə əks etdirir. Atalar sözlərinin qrammatikası bu ifadələrin necə formalaşdığını və dilin quruluşunda hansı rol oynadığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Fitonimik atalar sözlərində mübtəda və xəbər arasındakı əlaqə çox zaman məntiqi baxımdan möhkəmdir. Cümlələrdə xəbər əksər hallarda feildən ibarət olur və hökm xarakteri daşıyır. Fitonimik atalar sözlərində nəqli cümlələr geniş yayılmış formadır. Onlar adi intonasiyaya malik olub fakt və ya düşüncələri bildirir:

Arpa əkən arpa biçər, buğda əkən buğda.
Arpa verilməyən at qamçı gücü ilə yeriməz.
Arpa yemiş at mənzil kəsər.
Arpa əkən buğda biçməz

(Atalar sözü, 2013, s. 45).

Atalar nə əkiblər, oğullar onu biçiblər

(Atalar sözü, 2013, s. 55).

Fitonimik atalar sözlərində nəqli cümlələrdən sonra adətən əmr cümlə növü işlənir:

Adın anılsın bir çürük qoz ilə

(Atalar sözü, 2013, s. 25).

Sual cümləsi şəklində olan fitonimik atalar sözləri düşündürücü məqsəd daşıyır. Atalar sözlərinin qrammatik cəhətləri onların yığcam və təsirli formada fikir bildirməsini təmin edir:

Atan soğan, anan sarımsaq, hardan oldun gülməşəkər?

(Atalar sözü, 2013, s. 56)

Morfoloji zənginlik, sintaktik sadəlik və qrammatik ahəng atalar sözlərini əxlaqi keyfiyyətlər qazanmaq və onları gələcəyə daşımaq baxımından yararlı vasitəyə çevirir. Onların qrammatik quruluşu xalqın dil duyumunu, düşüncə tərzini və estetik zövqünü əks etdirən canlı nümunələrdir. Dilçi alimlər paremioloji vahidlərdə istifadə olunan sintaktik paralelizmin sintaktik-üsul, fiqur kimi ifadənin obrazlılığını, emosionallığını və təsir gücünü artırmaqla yanaşı, eyni zamanda quruluş vasitələri kimi sintaktik bütövlərin və ifadələrin tərkib hissələrinin birləşməsinə imkan yaratdığını qeyd edirlər.

Fitonimik atalar sözlərinin sintaksisi onların quruluşunu və məntiqi münasibətlərini üzə çıxarır. Belə atalar sözlərinin çoxu qısa və aydın olan sadə cümlə quruluşundadır. Atalar sözlərinin linqvistik təhlili göstərir ki, fitonimlər xalq dilində tək-cə leksik deyil, eyni zamanda qrammatik dəyər daşıyır. Onların atalar sözlərində işlənməsi sintaktik modellərin sabitliyini, dilin estetik və funksional imkanlarını nümayiş etdirir. Bu atalar sözləri vasitəsilə bitki və insan həyatına dair dərin fəlsəfi fikirlər qrammatik cəhətdən mükəmməl şəkildə ifadə edilir. Cümlə üzvlərinin yerini dəyişməsi canlı nitq əlamətlərindən biri olsa da, Azərbaycan fitonimik atalar sözlərinin araşdırması onların sintaksisində söz sırasına əməl olunduğunu, çox az hallarda bu sıranın pozulduğunu göstərir:

Bilmək olmaz – kəsilməmiş qarpızdır

(Atalar sözü, 2013, s. 77).

Atalar sözlərinin məzmununa aid olan bitki və gül-çiçək adlarının semantik və bədii yükü daha çox diqqəti cəlb edir. Bu qrupdan olan atalar sözləri, əsasən, aşağıdakı mühüm vəzifələri yerinə yetirir:

1. *Metaforik funksiya*. Atalar sözlərində bitki və gül-çiçək adları vasitəsilə insanlara xas olan keyfiyyətlər, onların davranış xüsusiyyətləri, cəmiyyət və təbiət hadisələrinə münasibəti simvolik şəkildə ifadə olunur:

Gül ağacından odun olmaz.

Gül bülbüldən, insan əlindən çəkər.

Gül tikansız olmaz.

Gül əzizdirsə, gülşən ondan əzizdi.

Gül getdi, xar qaldı, güldən yadigar qaldı

(Atalar sözü, 2013, s. 197).

Bu deyimlər həm estetik gözəlliyi, həm də bu gözəlliyi əhatə edən təhlükələri xatırladır. Belə ki, *gül* gözəlliyi, *tikan* isə ehtiyatlı olmağı simvollaşdırır. “Azərbaycan xalqı çiçəklərə xüsusi diqqət və həssas münasibət göstərmiş, ədəbi-bədii dildə onların semantik mənalardan bacarıqla istifadə etmişdir. Ədəbi-bədii əsərlərdə təbiətə, onun gül-çiçəyinə yüksək münasibət vətən məhəbbətinin zəruri bir bölümü kimi diqqəti cəlb edir” (Həsənova, 2024, s. 98).

Türk xalqlarında gül-çiçəklərə manasibətin tarixi qədimdir. “Oğuz qrupu türk dillərində cüzi fərqlə eyni formada işlənən çiçək sözünün etimologiyasına nəzər yetirdikdə bu sözə ilk olaraq buddist-uyğur mətnlərində *çeçək* formasında rast gəldiyini görmək olar” (Hüseynova, 2023, s. 21). “Lakin “gül” sözü hər zaman müsbət mənada işlənməmişdir. “Divanü lüğat-it-Türk”də “çeçək” olaraq işlənən söz gül ilə yanaşı xəstəlik məfhumunu da ifadə edir” (Hacıyeva, 2007).

Bitki adlarından müxtəlif məqamlarda istifadə olunur. “Fitonimlər cəmiyyətdə əhatəliliyi, funksional fəallığı, orijinallığı, kəmiyyət və məna zənginliyi, semantikasının rəngarəngliyi, insanların həyat şəraiti, məişəti, yaşam tərz, həmçinin coğrafi relyefindən asılı olaraq adlandırılması və müalicəvi əhəmiyyətli olub-olmaması ilə diqqəti cəlb edir” (Ağayeva, 2019, s. 8).

2. *Didaktik funksiya*. Atalar sözləri vasitəsilə hər hansı bir nəsihət, xəbərdarlıq və ya həyat təcrübəsi istifadə olunur.

Bir gül ilə bahar olmaz.

Ağac olan yerdə budaq sınar.

Ağac səmtinə yıxılar.

Ağac sınında baltalı da gələr, baltasız da

(Atalar sözü, 2013, s. 26).

Bu atalar sözlərində birlik, məsuliyyət, darda olana kömək və s. kimi vacib əməllər ifadə olunur. Belə atalar sözləri əxlaqi tərbiyə verir.

Fitonim tərkibli atalar sözləri ünsiyyət zamanı sosial qarşılıqlı əlaqəni və fikri düzgün ifadə etməyi asanlaşdırır.

Bağda ərək var idi, salam əleyk var idi, bağda ərək qurtardı, salam əleyk qurtardı

(Atalar sözü, 2013, s. 65).

Bu nümunədə isə mənfəətpərəstlik tənqid olunur.

3. *Estetik funksiya* nitqin ritm və metafora ilə gücləndirilməsinə xidmət edir. Fitonimik atalar sözləri xalq müdrikliyinin estetik ifadə vasitəsi kimi milli-mədəni dəyərlərin qorunmasında mühüm rol oynayır. Onlar yalnız praktik məzmun daşıyır, eyni zamanda bədii təsir

gücünə malikdirlər. Fitonimik atalar sözlərində bitkilər həyat hadisələrinin simvolu kimi təqdim olunurlar:

Gül istəyən səbr edər.
Gül istəyən tikanını da istəyər.

Gül tikansız, dərə ilansız, səfa cəfasız olmaz
(Atalar sözü, 2013, s. 197).

Çiçək çox olan yerdə arı da olar, bal da
(Atalar sözü, 2013, s. 108).

Buradakı *tikan* sözü xalq dilində davranış norması ilə əlaqələndirilərək məcazi mənada işlədilir. Tikanın təhlükəli olması simvolik anlam daşıyır. *Gül* və *tikanın* antitezaya əsaslanan təsvirində gözəllik və təhlükə, yaxşı və pis yanaşı təqdim edilir. Gül gözəlliyin, sevginin, əbədiyyətin, tikan isə təhlükənin simvoludur. Belə atalar sözləri gözəlliyin çətinlikdən yarandığını göstərir.

Üzüm üzümə görə qaralar.
Üzümü əldə gör, çöpünü yerdə
(Atalar sözü, 2013, s. 400).

Atalar sözlərindəki “üzüm” bolluğu, bərəkəti ifadə edir. Ümumiyyətlə, *ağac* sadəcə botanik termin kimi deyil, eyni zamanda insanın inkişafı, nizam-intizam və zəhmətlə bağlı mənaları da özündə ehtiva edir. Atalar sözlərindəki fitonimlər estetik və mənəvi dəyərlər arasındakı əlaqəni göstərir və xalqın məişət, əkinçilik, estetik dünyagörüşünə uyğun olaraq seçilir. Fitonimik atalar sözlərinin estetik funksiyası onların obrazlılıq, emosional təsir və milli identiklik yaratmaq gücü ilə izah olunur. Bu vahidlər yalnız üslubi gözəllik yaratmaqla qalmır, həm də xalqın fəlsəfi düşüncəsini və tarixi yaddaşını bədii formada qoruyur.

4. *Koqnitiv funksiya* kollektiv bilik və təcrübənin kodlaşdırılmasını əsaslandırır.

Atalar sözləri ümumi bir həqiqəti və ya nəsihəti ifadə edən yığcam, geniş yayılmış deyimlərdir. Onlar qısalığı, hazırcavablığı, ritmik quruluşu və mədəni xüsusiyyətləri ilə seçilir. Məlumdur ki, koqnitiv dilçilik dilin yalnız kommunikativ deyil, eyni zamanda düşüncə sisteminin əsas komponenti olduğunu təsdiq edir. Atalar sözləri koqnitiv baxımdan kollektiv şüurun kodlaşdırılmış nümunələridir. Fitonimik atalar sözləri isə təbiət elementlərinin (bitkilərin) insan təfəkküründəki assosiasiyalarını, simvolik və məcazi mənalarını əks etdirir. Bu mətnlərdə fitonimlər konseptual kateqoriyanın daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir. Fitonimik atalar sözlərinin koqnitiv funksiyası insanın dünyagörüşünü, təbiət və sosial hadisələr arasındakı əlaqəni, həmçinin milli-mədəni kodu əks etdirməkdən ibarətdir. Onların

məzmununda təbiət və sosial həyat arasında paralellər qurulur, fitonimlər vasitəsilə həyat təcrübəsi gələcək nəsillərə ötürülür, bitkilər konkret predmetdən konseptual simvola keçir:

Ağaclı kəndi sel basmaz.
Ağacın qurdu özündən törər
(Atalar sözü, 2013, s. 27).

Çinara nə qədər su versən, meyvə verməz.

Çinardan tir olmaz, söyüddən pir, əzgildən badam, nadannan adam
(Atalar sözü, 2013, s. 108).

Bu atalar sözlərinin *ağac*, *çinar*, *söyüd* fitonimik komponenti insanın təcrübə və diqqətinin önəmini vurğulayır. Bir çox mədəniyyətlərdə ağac “ailə”, “nəsil”, “güc” anlamında işlənir. Mədəniyyətlərin çoxunda bitkilər insan təcrübəsinin aspektlərini simvollaşdırır.

Fitonim tərkibli atalar sözləri dilin bədii-estetik imkanlarını və obrazlılıq gücünü də üzə çıxarır. Belə ki, atalar sözlərindəki fitonimlər yalnız nominativ funksiya daşıyır, həm də poetik və semantik çalara malik dil faktları kimi də işlənirlər.

Nə əkdim, nə biçdim, hazırca kökə tapdım.

Nə əkərsən, onu biçərsən
(Atalar sözü, 2013, s. 323).

Armud ağacından uzaq düşməz
(Atalar sözü, 2013, s. 44).

Bu atalar sözündə övladların böyüklərinə oxşaması, “*Armud vaxtında yetişər, xəstənin könlü tələsər*” atalar sözündə səbir, “*Armudun yaxşısını meşədə ayı yeyər*” atalar sözü bəzən layiqsiz bir adamın daha gözəl yaşaması, yaxşı şeylərə nail olması mənələrindədir. Fitonimik atalar sözləri insan şüuruna təsir edərək həyat hadisələrinə dair nəticə çıxarma üçün proqnozlaşdırma, təbiət və insan davranışı arasında qarşılıqlı əlaqə, etik norma formalaşdırma funksiyalarını yerinə yetirir. “Hər bir folklor mətni söyləyənlə dinləyən, keçmişlə gələcək arasında bir vasitədir. Söyləyici demək istədiklərini mətn vasitəsi ilə auditoriyaya çatdırır, dinləyici də mətnin yaranmasında və ya yeni motivlərin əlavə edilməsində kömək edir” (Bayat, 2012, s. 41).

Nəticə

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, fitonimlər Azərbaycan atalar sözlərində yalnız denotativ mənə daşıyan leksik vahidlər kimi çıxış etmir; onlar eyni zamanda dərin metaforik və simvolik mənə qatlarına malikdirlər. Fitonimlər vasitəsilə insanlar həyat, əmək, təbiət, insan xarakteri və sosial münasibətlər haqqında müdrik mülahizələri qısa, lakin obrazlı formada ifadə etmişdir. Bitkilərin böyümə prosesi, məhsuldarlığı, davamlılığı və ya zərifliyi insanların davranışları və həyat qanunauyğunluqları ilə əlaqələndirilərək məcaziləşdirilir, sosial dəyərlərin təbliği müşahidə olunur. Fitonimlərin bu şəkildə çoxşaxəli mənalandırılması onların atalar sözlərinin struktur-semantik təşkilində əvəzsiz rol oynadığını göstərir. Nəticə etibarilə, fitonimlərin atalar sözlərində işlənməsi dilin obrazlılıq potensialını gücləndirir və Azərbaycan xalqının etnomədəni dünyagörüşünün mühüm bir hissəsini əks etdirir.

Fitonimlər atalar sözlərinin yalnız leksik komponenti deyil, həm də obraz, simvol, mənalandırma aləti rolunu oynayır. Onlar xalqın dil yaddaşında təbiət və insan münasibətlərinin poetik formalarını saxlayır. Tədqiqat göstərir ki, fitonimlərin atalar sözlərində işlənməsi milli dünyagörüş, mədəni ənənələr və dilin semantik sisteminin qarşılıqlı təsirindən yaranır və bu obyektlərin linqvistik mahiyyətini üzə çıxarmaq həm dilçilik, həm folklorşünaslıq, həm də etnolinqvistika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Abasova, N. (2018). Heyvan mənşəli fitonimlərdə somatik ifadələrin izləri. *“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”*, 4, 3–6.
2. Abdullayeva, S. (2022). Atalar sözləri, zərbi-məsəllərdə mətni mənə və norma. *“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalı*, 273(3), 89–99.
3. Adilov, M., Paşayev, A. (2019). *Azərbaycan onomastikası, dərs vəsaiti* (qısa öçerklər). “Elm”.
4. Ağayeva, G. (2017). İngilis dilində fitonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. *“Filologiya məsələləri”*, 18, 307–313.
5. Ağayeva, G. (2019). Komponentlərində fitonimlər olan frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri. *“Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal*, 110(2), 8–10.
6. Ağayeva, Z. (2017). Türk və qaqauz dillərində bitki adları. *Gənc tədqiqatçıların I beynəlxalq elmi konfransının materialları* (05–06 may 2017, Bakı Mühəndislik Universiteti) (2-ci kitab: Filologiya elmləri; tarix və hüquq elmləri).
7. Axundov, A. (1979). *Ümumi dilçilik*. “Maarif”.
8. *Atalar sözləri*. (2013). “Nurlan”.

9. Babayeva, E. (2024). İngilis və Azərbaycan dillərində lüğət tərkibinin zənginləşməsində fitonimlərin rolu. *"Sport Science Journal"*, 4(6), 118–122.
10. Bayat, F. (2012). *Folklor dərsləri*. "Elm və təhsil".
11. Çobanov, M. (2017). *Azərbaycan antroponimiyasının əsasları*. "Borçalı".
12. Doskocilova, I. (2014). *Semantic shift in plant names*. Ceske Budejovice.
13. Əlizadə, S. (2021). Bilgə xaqan abidəsində rütbə, titul və vəzifə adları. *"Dil və ədəbiyyat" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal*, 116(2), 123–127.
14. Xəlilov, B. (2019). Azərbaycan dilindəki bəzi antroponimlər və fitonimlər barədə. *"Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərləri"*, 2, 12–16.
15. Hacıyeva, A. (2007). *Türk və Azərbaycan dillərində gül adları*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
16. Həsənova, X. (2018). *Müasir ingilis dilində işlənən onomastik vahidlərin xüsusiyyətləri*. Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya.
17. Həsənova, S. (2024). *Bədii dildə qərənfil çiçəyinin tərənnümü*. 7-ci Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Konqresinin materialları, 26–30 sentyabr (s. 98–103).
18. Hüseynova, E. (2023). *Oğuz qrupu türk dillərində təbiət leksikası*. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı.
19. Kərimova, X. (2014). M. Qəmərlinin "atalar sözü" kitabının tərtibi problemləri. *"Dədə Qorqud" jurnalı*, 1, 52–60.
20. Qurbanov, A. (2019). *Azərbaycan onomalogiyasının əsasları*. I cild.
21. Qurbanova, A. (2024). *Atalar sözü ümumtürk ədəbiyyatının bir hissəsidir*. *XI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu*, 11–13 iyun (s. 781–788).
22. Məşədiyev, Q., Seyidəliyev, N. (2005). *İzahlı onomastik terminlər lüğəti*. "Nurlan".
23. Rüstəmov, L. (2023). Fitonim komponentli frazeologizmlərin semantikasi. *"Dayanıqlı inkişaf" jurnalı*, 3(1), 191–196.
24. Rzasoy, S. (2013). *Milli paremioloji fondun yeni təqdimat səviyyəsi*. *Atalar sözləri*. "Nurlan".
25. Şükürov, A. (1995). *Mifologiya*. 3-cü kitab. "Elm".
26. Yaqubqızı, M. (2013). *Etik sərhəd*. *Atalar sözləri*. "Nurlan".
27. Yəhyalı, P. (2022). Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətində zoomorf komponentlərə dair. *"Təbiət və elm" beynəlxalq elmi jurnal*, 4(6), 29–33.
28. Zeynalova, A. (2017). Adil Bağirovun tədqiqatlarında bəzi onomastik vahidlərin semantikasi. *"Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri"*, 86(5), 148–152.